

УДК 821.162.2/.162.1“18”

Богдана Гончаренко

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ТЕНДЕНЦІЇ ПОЗИТИВІЗМУ У ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ І. ФРАНКА

У статті досліджено тенденції позитивізму у літературно-критичних працях І. Франка. Об'єктом зацікавлення виступають моделі діалогу між українською та польською літературами.
Ключові слова: позитивізм, моделі, діалогізм, самоідентифікація, культурні взаємини.

Bogdana Gonczarenko. Tendencje pozytywistyczne w literacko-krytycznych pismach I. Franki. W artykule przeanalizowano tendencje pozytywistyczne w literacko-krytycznych pismach I. Franki. Obiektem badania są modele dialogu między literaturą ukraińską a polską.

Słowa kluczowe: pozytywizm, modele, dialogowość, samoindentyfikacja, stosunki kulturalne.

Bogdana Goncharenko. Trends positivism in literary-critical works of I. Franko. In the article Trends positivism in literary-critical works of Franko the object of interest are the model of dialogue between the Ukrainian and Polish literatures. The object of interest are the model of dialogue between the Ukrainian and Polish literatures.

Key words: positivism, models, dialogism, national identity, cultural relations.

Дослідження тенденцій позитивізму у творчості найзнаковіших представників українського літературного процесу тієї доби залишається одним із найважливіших завдань сучасного літературознавства.

Насамперед вимагає перегляду під цим кутом зору творчість І. Нечуя-Левицького, І. Франка та, зрозуміло, теоретична спадщина М. Драгоманова як фундаторів позитивістських тенденцій в тодішній українській літературі та критиці. Адже саме їхні погляди на завдання вітчизняного письменства є найяскравішим виявом позитивістських засад, які, зокрема, у творчості І. Нечуя-Левицького, І. Франка найближчі за творчою технологією до польського літературного позитивізму, та які, щоправда, аж ніяк не є запозиченням із польської літератури, а лише свідченням подібності типології проникнення позитивістських ідей в обидві літератури того часу.

Переоцінку досі існуючих стереотипів навколо цих літературних явищ у вітчизняному письменстві та критиці доцільно ілюструвати поглядами на українську літературу І. Нечуя-Левицького, над програмними літературно-критичними статтями якого, на відміну, скажімо, від праць М. Драгоманова, досі тяжіють певні упередження. Кажемо про його чільні праці «Світогляд українського народу», «Сьогочасне літературне прямування» (1878–1884 рр.), і найперше його статті «Українство на літературних позовах з Московщиною» (1891 р.), яка, як відомо, в радянському літературознавстві подавалася як вияв націоналістичного погляду на історію та культуру України та вияв національної обмеженості, навколо якої було штучно створено конфлікт у тодішньому літературному процесі, зокрема,

між І. Нечуєм-Левицьким та І. Франком. Хоча, зрештою, якщо нині бачити в їх естетичних розбіжностях конфлікт, то результати його виявилися не на «користь» І. Франка, погляди якого щодо поцінування українсько-російських культурних взаємин еволюціонували таки у бік тих засад, які відстоював І. Нечуй-Левицький.

Штучність у накиданні подібних ідеологічних ярликів очевидна, адже всі дискусійні протиріччя між ними зводилися, загалом, до розходжень у поглядах на ідейно-естетичні засади літературної творчості, а так зване «протистояння» між ними було надуманим, або ж не настільки непримиренним, щоб ревізувати їх на «вірність» ідеям національного відродження, які були основою позитивістських моделей у їх творчості. Та пам'ятаючи, що тон цим дискусіям у той час задавав саме М. Драгоманов, на думку І. Франка вони були більше загальнопросвітницькими за своїм характером, і в них цілком увиразнена позитивістська складова.

Тож, неможливо переоцінити в ту епоху вплив М. Драгоманова, таких культурних авторитетів, як І. Франко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Грушевський, М. Павлик, Н. Кобринська, Олена Пчілка, Леся Українка, Б. Грінченко, П. Куліш та інші на українську суспільність та в зміцнення українського менталітету нового ґатунку, який чітко увиразнився наприкінці ХІХ століття. Адже завдяки їм у ту добу починається активна хвиля радикального переосмислення українцями себе серед сусідів, своєї національної душі та духу в контексті історії.

Українське «пробудження» наприкінці ХІХ століття, до якого спричинилися вони усі, виводить українську літературу, культуру загалом з ущербного і штучного стану «літератури хатнього вжитку», наближує її рівень до загальноєвропейських критеріїв, на новий естетичний рівень, у чому особливу роль відіграють позитивістські ідеї, які відображала літературна творчість та суспільно-громадська діяльність більшості з них.

Визначальна роль, як відомо, у творенні цього біоритму національного коду належить І. Франку, який узагальнить його прояви на засадах позитивістичних ідей, які він чітко сформулює у своїх літературних і публіцистичних творах для української спільноти. Логічним буде у цьому контексті розглядати внесок Франка у творення універсальної моделі діалогу між українською та польською літературами, зазначаючи, що такого рівня глибини культурного діалогізму як загальної стратегії наукової і літературно-критичної праці, до нього не досягав ніхто з тих українських діячів, хто прагнув налагодити культурний діалог між поляками й українцями.

Не менш цікавим у цьому контексті є погляд на полеміку Б. Грінченка з М. Драгомановим (1892–1903 рр.), започатковану якраз Б. Грінченком у відомих «Листах з України Наддніпрянської», а також дискусія навколо його статті «Галицькі вірші» (1891 р.). Важливими тут видаються погляди, зокрема, літературознавця А. Погрібного на ідейні засади та творчість самого Б. Грінченка, якого донедавна зачисляли до «хатян», який бачиться серед тих вітчизняних літераторів, які послідовно сповідували позитивістські ідейні засади у своїй творчості та суспільно-культурницькій діяльності [1, С. 18–19].

Тож вплив уже цих дискусій на тодішній літературний процес у річищі боротьби двох культур — російської та української, нині потребує уваги і в дослі-

дженнях сучасних компаративістів щодо шляхів виходу української літератури даної епохи на загальноєвропейський рівень та на розуміння тих ідейних засад, які відрізняли тодішніх вітчизняних позитивістів від польських.

Перші прояви ідей позитивізму на теренах підросійської України й зокрема тодішній вітчизняний літературний та національно-культурницький процес, як відомо, сучасні дослідники датують 60-ми роками XIX століття. Сприяли цьому і настрої освічених кіл Російської імперії, яка переживала кризовий стан, зумовлений поразкою в Кримській війні (1853–1856 рр.), а також пов'язаним з нею розпадом феодально-кріпосницьких відносин, змінами в економіці, державно-політичному устрої країни, у якій українці перебували в колоніальній залежності, як зрештою, і більша частина польської нації, що проживала на її землях. Щоправда, після скасування російським урядом у 1861 році кріпацтва на більшості цих територій почали складатись більш сприятливі умови для нового типу економічних відносин, якими характеризується капіталістичний лад. Бурхливий розвиток ринкових відносин, адміністративно-земська та земельна реформи сприяли перетворенню, зокрема, частини етнічних українських земель з аграрних на аграрно-індустріальні регіони.

Подібні процеси відбуваються і на польських землях, попри те, що національно-культурницька складова життя польського народу під колоніальним гнітом Австро-Угорської імперії на відміну від Російської та в Німеччині знаходилася на більш високому суспільно-політичному рівні, ніж в українців з огляду на історичні особливості формування двох цих націй та існування їх суспільних інституцій в колоніальній залежності. Зрозуміло, що на польських та українських землях у складі Австро-Угорської імперії ці особливості обох культур та літератур мають більш увиразнені характеристики щодо рівня та розвитку національних сутностей обох народів, проте в другій половині XIX століття їх стан цілком надається для порівнянь, зіставлень та аналізу культурницьких та суспільних типологічних ознак, зокрема, у контексті пограничних взаємовпливів і насамперед сусідського співіснування.

І хоча з капіталізацією економічних відносин на території Російської імперії почалися і світоглядні зміни в певних суспільних прошарках, ці ідеї не надто вплинули на, так би мовити, засадничі ідеологічні принципи формування та існування владної еліти та політики російського царату у відношенні до колонізованих ним народів, зокрема українців та поляків. В Україні в ті часи мали місце також суперечливі процеси, пов'язані з реакцією на русифікацію та пробудженням національної свідомості українців, орієнтиром чого виступила не лише «весна народів» — революційні події в Європі 1848 р., а й діяльність плеяди українських письменників і освітян, об'єднаних у Кирило-Мефодіївське товариство, а згодом у «Громаду».

Та попри всі ці негативні процеси, викликані колоніальною політикою царату в цілому на той час романтичний світогляд представників національно-свідомого українства починає збагачуватися новими ідеями, зокрема, позитивістського спрямування, що, власне, є характерним явищем і для тодішньої польської суспільності. У той же час на польських землях, які входили у склад Російської імпе-

рії та на території України, насамперед після поразки повстання 1863 року, у динаміці розвитку польського суспільно-культурного процесу більше увиразнюються позитивістської течії, представники яких відмовляються від ідеалів національно-визвольної боротьби, висуваючи на перший план теорію «тверезого мислення», заперечують романтизм. Звичайно, тут варто брати до уваги суспільні передумови, які породили, скажімо, варшавський позитивізм на польських територіях Російської імперії з одного боку, а з іншого — ті засадничі ідейні постулати, котрими керувалися представники краківського консерватизму та мали вплив на польську суспільність в Австро-Угорщині та за її межами.

Та попри ці принципові відмінності, у літературних течіях, які представляють ці ідейні напрямки польської суспільної думки тієї пори, навіть з проявами відвертого ренегатства, на який пішли представники так званої лоялістичної програми щодо співпраці з російським царатом відверто антинаціонального спрямування, польський літературний процес у його позитивістських тенденціях у другій половині та наприкінці ХІХ століття сприймається цілком гармонійно, як єдине ціле в тодішньому культурному та суспільно-політичному житті польської нації, щоправда, без належного теоретичного обґрунтування істориками літератури.

І тут важко не погодитися з рядом сучасних польських літературознавців, які виокремлюють у цих процесах засадничу роль варшавської позитивістської школи. Цю генерацію у польській літературі представляли Е. Ожешко, М. Конопницька, Г. Сенкевич, Б. Прус та інші. Основним завданням художньої літератури представники та ідеологи цієї школи, як відомо, на першому етапі її існування вважали засадниче гасло утилітаризму, вважаючи його основним у творчості письменників, які повинні були своїми творами безпосередньо втручатися в найактуальніші суспільні справи, вважаючи головною їх рисою — тенденційність.

Представники варшавського позитивізму, насамперед О. Свентоховський та Б. Прус, зокрема, у своїх програмних статтях «Ви і ми» та «Наші гріхи», ведуть гостру полеміку з продовжувачами віджилих шляхетсько-романтичних традицій, пишуть твори із заздальгідь визначеними ідеями, як, до прикладу, Е. Ожешко, яка на таких засадах створює свою «Марту», досить потужно впливають на суспільну думку у своїх часописах «Пшегльонд тигодньови», «Атенеум», «Правда». Та не менш важливим є той факт, що перший період варшавського позитивізму підготує його другий етап, коли його представники позбудуться простолінійного підпорядкування творчості ідеологічним завданням, хоча і зберігають свою вірність позитивістському світосприйняттю [8, с. 20]. Загальновідомо, що представники варшавського позитивізму в літературі висвітлювали найголовніші аспекти польського життя, зокрема розвиток промисловості та капіталізацію тодішнього суспільства (Б. Прус, М. Конопницька), селянське питання (Е. Ожешко, М. Конопницька, Г. Сенкевич, Б. Прус), національні справи та боротьбу проти германізації (Г. Сенкевич, Б. Прус), єврейське питання (Е. Ожешко, Б. Прус). Вони розвивають традицію відображення злободенних питань і на історичному матеріалі (романи Ю. І. Крашевського, Г. Сенкевича). Та згодом ідейно-теоретичні погляди генерації варшавського позитивізму, як відомо, розходяться, проте якраз ця генерація літе-

раторів підготує нові істерико-літературні течії в польському письменстві, зокрема, натуралізм та «Молоду Польщу», хоча ідеї науково-позитивістського підходу домінуватимуть у польській літературній критиці (П. Хмельовський та інші) й історичній літературі (П. Хмельовський, С. Тарнавський, Б. Хлебовський) загалом до початку Першої світової війни.

Визнаним фактом є те, що період варшавського позитивізму — це друге після періоду «великої романтики» піднесення польської літератури, яка вийшла на найкращий тогочасний рівень європейського реалізму та здобула міжнародне визнання, найперше творами Г. Сенкевича, Б. Пруса, Ю. І. Крашевського.

Загалом ці характеристики виявів позитивістських тенденцій властиві і тогочасній українській культурі та літературі. Проте маємо собі давати звіт, що український літературний, як і загалом суспільно-культурний процес більше на той час сконцентрований на півавстрійських землях, тоді як у підросійській Україні він знаходиться під неймовірним тиском царату, чого, зрозуміло, в силу історичних обставин та набагато вищого рівня національної самоорганізації не знала тут польська суспільність, яка вочевидь для власної національної самоідентифікації мала набагато кращі можливості. На території Австро-Угорщини ця диспропорція, хоча й існувала, проте українці у ній мали кращі умови для власної культурної та літературної самоорганізації. Важливо також пам'ятати, що зокрема позитивістські впливи на вітчизняний літературний процес тут йшли не лише з Європи та Росії, але, найперше, через посередництво та безпосередній вплив польської культури та суспільної думки, що є дуже важливою їх ознакою попри всі наявні на той час антагонізми між тодішніми елітами обох народів.

У цьому контексті варто зважати на те, що, власне, на цій основі в українському суспільному русі XIX ст. існувало декілька серйозних спроб до налагодження культурного діалогу між поляками та українцями, виразниками яких були І. Вагилевич, П. Свенцицький, П. Куліш, В. Антонович, О. Кониський, В. Гнатюк, яких нині цілком можна назвати позитивістами-прагматиками в українсько-польських національних взаєминах.

Щоправда, небезпідставно вважається, що першим у своїх суспільних поглядах ідеї позитивізму на тодішній Україні задекларував М. Драгоманов, який вважав, що однією з особливостей розвитку освіченого українського середовища стає романтизація науки, як сили, що має визволити людину від суспільних негараздів. В основу своєї філософської доктрини, яку М. Драгоманов вважав за необхідне популяризувати в Україні, покладено раціоналізм О. Конта, вчення про всезагальний детермінізм І. Тена, натурфілософію Г. Спенсера, еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

Щоправда, М. Драгоманов не надавав великого значення розвитку культурного діалогу з поляками на відміну від І. Франка, який став, що вже зазначалося вище, творцем нової моделі діалогу між цими двома сусідніми національними культурами. Варто тут знову наголосити, що такого високого рівня культурного діалогізму як загальної стратегії наукової і зокрема літературознавчої, культурологічної праці до Франка не досягав ще ніхто з українських діячів, як зрештою і

після нього, що важливо пам'ятати повсякчас і сучасним дослідникам українсько-польських культурних взаємин.

Своєрідним узагальненням поглядів І. Франка в цій царині стане його засаднича стаття «Русько-польська згода і українсько-польське братання» (1906). Його різке, проте принципове діагностування суспільно-політичної ситуації в Галичині тієї пори гіпотетично могло б стати універсальною пересторогою для обох національних рухів, якби, зрозуміло, історія приймала умовні відмінки.

Щодо приходу позитивізму в економічне і культурне життя тодішнього суспільства, то Франко, аналізуючи зокрема особливості польського літературного процесу називає його «великим поворотним моментом в історії культурного розвитку Польщі» та вважає плідним вплив позитивізму на літературу. «Він виховав такі великі таланти, як Сенкевич і Прус, під його непереможним впливом творила Еліза Ожешко, цілий ряд менш талановитих письменників, як Свентоховський, Дигасінський, Юноша та ін., йдуть слідами цих передових талантів» [2, с. 154], — наголошував І. Франко. Зaslугою позитивізму, за ним, було також і те, що «цей напрям, під впливом російської белетристики 60-х років, яка займалася описом селянського життя, почав ближче стежити за життям польського селянина». «Наскрізь дитиною позитивізму, ентузіасткою прогресу, науки і вільної думки й чину» називає І. Франко Марію Конопницьку. Він зазначає, що її «образки», де «змальовано польського селянина в усій його сумній дійсності, з наочністю і гіркістю колориту, які часто межували з брутальністю», «діяли, як вибух бомби» та «відразу зірвали ореол, що ним прикрасили постать селянина в польській літературі давніші письменники» [3, с. 156]. Дещо раніше, у статті «Poezje Jana Kasprowicza», Франко звертає увагу на один недолік у творах Конопницької, яка не інтегрована в життя простого народу: «На жаль, вона надто мало знає життя народу, — пише Франко, — народившись у панському дворі, вихована оддалік від селянської хати, вона наблизилася до неї не під натиском свого таланту, наскрізь романтичного, а під впливом теорії, доктрини й переконання про необхідність такого кроку» [4, с. 258].

Іншої думки він про Я. Каспровича, зазначивши, що його прихід у польську літературу викликав у частини читачів «інстинктивне відчуття, те таємниче тремтіння, яке інколи охоплює знервованих, випещених салонних ляльок, коли в їхньому товаристві ні з того, ні з сього з'явиться мужик — простий мужик у сіряку, у важких чоботях, з грубими руками, від яких відгонить сильним запахом землі, що його годує» [4, с. 260]. У вступному слові до видання «Еміль Золя. Довбня» (1879) Франко описував подібну реакцію освічених, інтелігентних та ситих французьких буржуа, коли в «Довбні» вперше на їхні очі з'явився «робочий люд» у «правдивій, не ідилічній і не романтичній одежі»; коли «вони перший раз почули зблизка його бесіду, перший раз... занесло їх делікатні носи “запахом люду”» [5, с. 102]. Франко позитивно оцінював те, що «у Каспровича ми маєм справжній опис селян певної місцевості, селян з крові і кості, що живуть ще й досі або недавно померли». Український критик захищає право митця писати на будь-які теми: «Деякі польські критики попросту закидали Каспровичу, що він пише пасквілі на люд, малюючи самих п'яниць, злочинців або маніяків. По моїй думці, закид

несправедливий. Можна малювати, що кому хочеться; головна річ в тім, як малювати» [4, с. 261]. До недоліків творчого методу Я. Каспровича Франко відносить «закоханість у чисто абстрактну поезію і філософські роздумування»; подібний до золівського фаталізм «над цілим оцим “селянським світом” тяжить якась сіра хмара, якась фатальна безвихідь» [4, с. 261]. Власне, це є доволі вичерпна характеристика певних тематичних моделей у творчості польських позитивістів, які, зокрема, властиві так чи інакше його творчості, коли Франко звертається до показу селянського життя.

Вочевидь як своєрідну модель того, як можна боротися за соціальні права селян варто вважати роман І. Франка «Перехресні стежки», що належить до циклу його творів, які порушують проблеми інтелігенції та простого народу.

Та, повертаючись до аналізу окремих творів І. Франка й Е. Ожешко, можна говорити і про очевидні взаємовпливи в їхніх літературних стилях, підборі тем, образів. Очевидні типологічні подібності в оповіданнях Е. Ожешко та І. Франка про дітей («Julianka», «Sielanka nieróżowa», «Tadeusz» — Е. Ожешко, «Малий Мирон», «Під оборогом», «Мій злочин» — І. Франко).

Г. Вервес справедливо стверджує, що оповідання і повісті Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького і особливо новели І. Франка «На дні» та частково «Лісів і пасовищ» мали вплив на написання оповідання Е. Ожешко «W zimowy wieczór» (1887). Це оповідання в опрацюванні М. Старицького, як драма, у 80-ті роки були дуже популярними в Україні.

І. Франко писав: «Кажда національна література — в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин». Тож, розгортаючи діалог із польською культурою, він упевнено виводив усю українську культуру на шлях зростання і зміцнення.

За час від 1878-го до 1897 року І. Франко дописував до багатьох польських часописів: «Prasa», «Ziarno», «Przegląd społeczny», «Przyjaciel Ludu», «Przegląd tygodniowy», «Głos», «Kraj», «Prawda», «Wisła», «Ruch», «Atheneum», «Myśl», «Kurjer Lwowski», «Tydzień», «Monitor» та ін. Оскільки це були різні видання за тематикою, то він виконував різноманітну журналістсько-наукову роботу — подавав чисто інформаційні матеріали, суспільно-політичні огляди, наукові повідомлення, літературні рецензії, наукові студії, художні твори, переклади, відгуки, есе.

Новаторським підходом у І. Франка було те, що він використав саме польську пресу для ствердження тези про включеність української культури в європейську і зробив це з використанням найновіших наукових методологій. Таким чином, українська тематика і проблематика спокійно і органічно вписалася у польський інтелектуальний дискурс останньої чверті XIX ст., оскільки виражала загальні настрої до демократизації, прогресу і толерантності в польському суспільстві.

На жаль, Франкова польськомовна критика і публіцистика доволі довго залишалася поза увагою українських дослідників. Це зрозумів ще сам І. Франко, і у 1914 році видав збірку автоперекладів із польської мови під назвою «В наймах у сусідів». У «Передмові» до цього видання він так оцінював свій польськомовну спадщину: «Оглядаючися своїми споминами в ті часи, проведені “в наймах у

сусідів”, я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я, власне, в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвиднійших діячів того часу» [6, С.256]. І підсумував: «...Даю в отсій книжці початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім об’ємі не має, мабуть, ні одно слов’янське письменство» [6, с. 263–264].

Повертаючись до взаємовпливів між обома літературами та контраверсійних потрактувань такого впливу на українську літературу окремих польських письменників-позитивістів, найперше Г. Сенкевича, мабуть, варто нагадати, як високо цінував І. Франко якраз позитивістський період творчості цього літератора. Адже, на його думку, коло проблем, які порушував Сенкевич у своїх творах, було дуже близьким українській дійсності, а його оповідання, новели торкалися проблем, які паралельно поставали в творах Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, зокрема, і в його творчості та мали значний вплив на подальший розвиток української новелістики [7, с. 557–563].

Серед найактуальніших тем, до яких зверталися найвизначніші представники польської та української літературно-позитивістської школи в другій половині та наприкінці XIX ст., безперечно, на передньому плані залишається єврейська проблематика, ширшій характеристиці якої у нашому дослідженні відведено окремий підрозділ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погрібний А.. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції / А. Погрібний. — К.: Либідь, 1990. — С. 18–19.
2. Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братання / І. Франко // ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — С. 154, 152–166.
3. Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братання / І. Франко // ЛНВ. — 1906. — Т. 33. — С. 156, 152–166.
4. Франко І. Poezje Jana Kasprowicza / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 27. — С. 258, 253–264.
5. Франко І. Вступне слово до повісті Еміля Золя «Довбня» / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 26. — С. 102, 102–104.
6. Франко І. Передмова (до збірки «В наймах у сусідів») І. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 39. — С. 254, 258–264.
7. Матушек О. Іван Франко і Генрик Сенкевич / О. Матушек // Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня — 1 жовтня 2006 року). — Львів: Вид-во Львівського університету, 2010. — Т. 2. — С. 557–563.
8. Weiss T. Przełom antypozytywistyczny w Polsce w latach 1880–1890 (przemiany postaw światopoglądowych i teorii artystycznych)/T. Weiss. — Kraków: Uniwersitatis, 1996. — S. 20.